

**КРАЄЗНАВСТВО
І ТУРИЗМ**

КАМ'ЯНСЬКА ЗАПОРОЗЬКА СІЧ ЯК ТУРИСТИЧНИЙ ОБ'ЄКТ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті надається загальна характеристика пам'ятки історії національного значення Кам'янської запорозької Січі, як історико-археологічного об'єкту, висвітлюється сучасний стан пам'ятки. Викладені пропозиції щодо використання Кам'янської Січі в туристичній сфері.

Ключові слова: Кам'янська Січ, туризм, археологічний музей просто неба.

Маленьке село Республіканець Новокаїрської сільради Бериславського району Херсонської області відоме на всю Україну. Тут знаходиться один з визначних історико-археологічних об'єктів України – пам'ятка історії національного значення Кам'янська запорозька Січ, філія Національного заповідника «Хортиця».

Доба Запорозького козацтва – важливий елемент української ідеології, одна з основ само-свідомості народу. Місця Запорозьких Січей – політичних центрів козацтва – мають для українського народу велике меморіальне значення. На жаль, більшість з цих пам'яток разом з плавнями Великого Лугу Запорозького знищені водами Каховського водосховища, створеного у 50-і роки минулого століття. Втілення так званого «сталінського плану перетворення природи» потягло за собою побічний ефект у вигляді брутального акту культурної революції, завдавши нищівного удару нашій національній пам'яті. У наш час залишаються незатопленими «городок» князя Дмитра Вишневецького на Малій Хортиці, Олешківська та Кам'янська Січі. Остання сьогодні найкраще археологічно вивчена. Як археологічна пам'ятка, вона надає величезний об'єм інформації з побуту, господарства та матеріальної культури – тих сфер життя козаків, які недостатньо висвітлені у письмових джерелах. В цьому й полягає важливість та унікальність Кам'янської Січі.

Існування Кам'янської Січі припало на важкий і трагічний період історії Запорозького козацтва. Прагнучи завдати збільшенню російського впливу на Півдні України, у 1709 р. козаки під проводом кошового отамана Костя Гордієнка виступили на боці гетьмана Івана Мазепи у його протистоянні з Петром Першим. За наказом царя російські війська під командуванням полковника Петра

Яковлева вирушили на Чортомлицьку Січ у той час, коли основна частина козаків знаходилася у поході. Скориставшись малочисельністю залоги й зрадою полковника Гната Галагана, росіяни захопили Січ. 14 травня 1709 р. запорозьку столицю, що проіснувала 57 років, було спалено [1, с. 83-89].

Після цього запорожці уклали договір з султаном Ахметом III про перехід під турецьку протекцію. Нова Січ була заснована на самому кордоні з Кримським ханством, у гирлі правого допливу Дніпра – малої річки Кам'янки. Однак проіснувала вона недовго. Вже 1711 року послані Петром війська під командуванням гетьмана Івана Скоропадського та генерала Івана Бутурліна зруйнували її. Наступну Січ козаки були вимушені заснувати подалі від російських володінь – в Олешках, на лівому березі Дніпра (тепер – територія міста Цюрупинськ, райцентру Херсонської області). Олешківська Січ проіснувала до 1728 р. Тоді запорожці за наказом кримського хана вирушили в похід на Північний Кавказ, а Олешки піддалися нападу козаків з річки Самари, невдоволених своїм підлеглим щодо січовиків становищем. Покаравши самарців, січовики знову перейшли на Кам'янку й жили там до свого повернення під владу Росії у 1734 році. Таким чином, історія Кам'янської Січі поділяється на два періоди: 1709-11 та 1728-34 рр. [1, с. 94-96, 101-102].

Після заснування так званої «Нової» (Підпільненської або Покровської) Січі, Кам'янська Січ стала позначатися на картах, як «Давня» або «Стара» [2; 3].

Після ліквідації Запорозької Січі (1775 р.) землі, де стояла Кам'янська Січ, були віддані в рангову дачу. Відомо, що на 1795 р. ця територія належала генеральному консулу Священної Римської імперії Івану Григоровичу Розаревичу (а до нього, можливо – поміщику Андрію Григоровичу

Байдаку). Тому село, що виникло тут, отримало назву Консулівка або Розарівка. На 1809 р. Розарівка належала прапорщику Андрію Дмитровичу Константинову, на 1836 р. – підпоручиці Ользі Василівні Єсауловій. У 1856 р. село перейшло у володіння її зятя – поручика Ксаверія Цехановича, який 1858 р. програв цей маєток у карти потомственному почесному громадянину Михайлу Федоровичу Агаркову [4, с. 113-116].

Першим звернув увагу на Кам'янську Січ, як пам'ятку старовини, дійсний член Одеського товариства історії та старожитностей, краєзнавець Микола Павлович Вертильяк, маєток якого сусідив з володіннями О.В. Єсаулової. У публікації, що побачила світ 1844 р., М.П. Вертильяк відзначив занедбаність і руйнацію залишків Січі, повідомивши про знищення останніми роками великої кількості надмогильних хрестів козацького кладовища та «валів з обшивкою з тесаного каменя» [5, с. 607].

Письменник-етнограф А.С. Афанасьєв-Чужбинський, який відвідав Кам'янську Січ у 1858 р., також відзначав зневажливе й байдуже ставлення господарів маєтку до визначної пам'ятки [6, с. 248-249]. Херсонський дослідник С.А. Дяченко не виключає, що саме після побаченого в нього виник план передачі козацької святині в руки освіченого нащадка запорожців М.Ф. Агаркова [4, с. 116]. На початку ХХ ст., за нащадка останнього – Федора Семеновича, у маєтку був зведений розкішний двоповерховий будинок з просторими льохами (так званий «палац Агаркова»), храм, кілька великих господарчих будівель, житло для робітників економії, розбитий парк з басейнами.

З установами радянської влади почалася довга історія руйнування маєтку Агаркових. На цих землях було засновано колгосп «Республіканець», який дав назву селу, що виникло поряд із залишками Січі у 1950-і роки. Мешканці села повністю розібрали на будматеріали надземну частину двоповерхового «палацу», який було спалено ще до Другої Світової війни. Згодом гарно збережені господарчі будівлі маєтку пристосували до потреб дитячого табору праці й відпочинку. На його території проводилися військово-спортивні ігри, під час яких збережений надмогильний хрест кошового Костя Гордієнка іноді використовувався в якості мішені. З розпадом Радянського Союзу й ліквідацією місцевого радгоспу «Наддніпряньський» табір припинив діяльність, а його споруди були закинуті. У 2004 році після розпаювання майна більшість зі збережених будівель маєтку позбулися дахів, вікон та дверей, ставши джерелом металобрухту й дрівців.

Перший науковий опис і топографічне обстеження Кам'янської Січі зробив Д.І. Яворницький у 80-і роки ХІХ ст. Дослідник визначив розташування на місцевості січового майдану, куренів, скарбниць, їх кількість і розміри тощо [1, с. 104]. Перші археологічні дослідження цієї пам'ятки проводив В.І. Гошкевич у 1909 та 1913-14 роках [7, с. 20; 8, с. 8]. Розкопки проводилися з люб'язної згоди та на кошти господаря маєтку Ф.С. Агаркова, який подарував всі отримані під час досліджень матеріали херсонському музею. В.І. Гошкевич особливо відзначав дбайливе ставлення панів Агаркових до залишків Січі [4, с. 120].

У 1939 та 1953 рр. розкопки на пам'ятці проводили Ф.Б. Копилов та О.М. Апанович. Внаслідок створення Каховського водосховища та ерозії його берегів до 1970 р. стан території Кам'янської Січі значно погіршився: було зруйновано всю південну та східну її частини. У 1972-73 рр. експедиція Державного історико-культурного заповідника «Хортиця» під керівництвом О.В. Бодяньського провела на пам'ятці розвідки. У 1974 р. великі за обсягом розкопки проведені А.Л. Сокульським. Ці роботи продовжені у 1989-91 рр. спільною експедицією Інституту археології АН України та ДІКЗ «Хортиця» під керівництвом А.О. Козловського та В.Є. Ільїнського. Згодом, 2009 р., проводилися розкопки під керівництвом В.Є. Ільїнського. У 2011 р. Д.Д. Никоненко проводив розвідувальні роботи з локалізації залишків січового кладовища.

За весь час досліджень було накопичено значний обсяг унікальної інформації з матеріальної культури запорозького козацтва початку ХVІІІ ст. Вперше були археологічно вивчені рештки кількох напівземлянкових козацьких куренів, що дозволило виконати попередню графічну реконструкцію цих будівель. Крім того, розкопані залишки наземного «старшинського» житла, а на господарчому передмісті Січі – шинку, кузні, залізоплавильних печей, ям для випалу вапна та деревного вугілля тощо. Величезна колекція речових артефактів складається з кераміки (різних типів посуд, пічні кахлі та люльки для паління тютюну), виробів зі скла (пляшки, столовий посуд, віконні шибки), заліза (ковальське знаряддя, цвяхи, скоби, рибальські гачки тощо), зброї, монет і прикрас. Доповнює уявлення про господарство мешканців Кам'янської Січі значна кількість остеологічних матеріалів. Знайшли археологічне підтвердження історичні свідчення про розгром Січі росіянами у 1711 р.: простежено шар поже-

жі, сліди руйнування артилерійським обстрілом, знайдено картеч та розбиті людські черепи.

У ході дослідження козацької пам'ятки виявлені також свідчення інших епох, що підтверджує давнє прислів'я: «Святе місце пустим не буває». На північ від Січі знаходиться пізньоскіфське Консулівське городище (I ст. до н. е. – II ст. н. е.), трапляються матеріали доби пізньої бронзи (III тис. до н. е.), безпосередньо на мисі «Стрілка» є знахідки керамічного посуду скіфської доби (IV ст. до н. е.), розкопане поселення та ґрунтовний могильник золото-ординського часу (XIII-XIV ст.). На північний захід звідси, в долині р. Кам'янка, досліджувалося кладовище з могилами під кам'яними закладками невизначеного поки часу (можливо XVII ст.). Поряд з ним збереглися рештки села Консулівка (Розарівка) XIX ст. [9, с. 48-51; 10, с. 18; 11, с. 307].

Сучасні археологічні роботи доповнили свідчення Д.І. Яворницького та В.І. Гошкевича з топографії та планування Кам'янської Січі. Отже, Січ знаходилася на лівому березі річки Кам'янки, що з правого боку впадає у Дніпро (точніше – у його рукав – Козацьке Річище), навпроти острова Кожениного. Кам'янка й Козацьке Річище утворювали зручний для оборони мис – так звану «Стрілку». Місце було досить вигідним – поряд знаходився важливий Каірський перевіз через Дніпро.

Схематичні зображення на картах XVIII ст. та повідомлення М.П. Вертильяка свідчать про наявність земляних укріплень навколо Січі. Сьогодні ці укріплення простежуються дуже фрагментарно по невиразних слідах оборонних (?) ровів. Останнє дуже ускладнює визначення точних кордонів Січі. Достеменно відомо, що основна її частина – Кіш з козацькими куренями й майданом знаходився на колишньому береговому схилі Козацького Річища (тепер – береговий схил Каховського водосховища). Південніше – на самій Стрілці – знаходилося господарське передмістя. Д.І. Яворницький обстежив три витягнуті з півночі на південь нерівних ряди куренів та менших за розмірами «скарбниць» (всього біля 40 будівель), а також два майдани між ними. Сьогодні перший ряд куренів повністю знищений водосховищем [12].

Північніше Січі знаходилося кладовище. У наш час на козацькому некрополі зберігся лише один надгробний пам'ятник – хрест кошового отамана Костя Гордієнка з написом: «Во имя Отца и Сына и Святаго Духа. Зде почивають рабъ Божій Константинъ Гордѣевичъ атаманъ

кошовий славнаго войска Запорожского и низового а куреня Плитнѣвского: преставися року 1733 мая 4 числа» [1, с. 104]. Тепер через значну пошкодженість цей напис майже неможливо прочитати. Відомо, що хрест був перенесений туди, де він стоїть тепер ще за часів панів Агаркових. Визначення точного місця і меж кладовища сьогодні ускладнене тим, що воно не могло бути великим, бо історія Січі була короткочасною.

Паралельно проведенню археологічних досліджень у другій половині XX ст. відбувався довгий процес офіційного оформлення статусу Кам'янської Січі, як історико-археологічної пам'ятки. Точкою відліку в ньому можна вважати постанову уряду Української РСР «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією козацтва», прийнятою у вересні 1965 року. Тоді був створений Державний історико-культурний заповідник на о. Хортиця, а в Україні загалом стали надавати більше уваги питанням історії козацтва. 1974 р. рішенням Херсонського облвиконкому були встановлені охоронні зони пам'ятки, але тільки у січні 1983 р. «Кам'янська Січ та кладовище запорозьких козаків першої половини 18 ст.» була взята під охорону в статусі пам'ятки місцевого значення.

У другій половині 80-х років минулого століття, з початком «перебудови» інтерес до історії козацтва значно зріс. Кам'янська Січ стала місцем паломництва українських патріотів та представників новостворених козацьких організацій. У 1994 р. тут було встановлено пам'ятник Костю Гордієнку.

Завдяки активній позиції відомого археолога Миколи Петровича Оленковського Херсонська ОДА у грудні 2004 р. зініціювала створення історико-культурного заповідника «Кам'янська Січ». Але брак коштів значно гальмував заходи по його облаштуванню. Тому все частіше почали лунати пропозиції про передачу території Кам'янської Січі Національному заповіднику «Хортиця» як профільній установі. Резолюція з цього приводу була прийнята під час Всеукраїнської науково-практичної конференції «Історія козацтва в пам'ятках та музейній практиці», що проходила на Хортиці у жовтні 2008 року. Пропозиція науковців була підтримана органами влади Херсонської області. У березні наступного року голова Херсонської облдержадміністрації Б. Сіленков у листі Президенту Вікторові Ющенку звернувся з проханням перетворити Кам'янську Січ на філію заповідника «Хортиця». Пропозиція знайшла розуміння у Президента та Міністерства куль-

тури й туризму. Нарешті 30 вересня 2010 р. Кабінет Міністрів України постановив оголосити пам'ятку історії національного значення Кам'янську Січ, кладовище запорозьких козаків і могили кошового отамана Костя Гордієнка філією Національного заповідника «Хортиця» [13, с. 171-173].

Влітку 2009 р., у рамках підготовки до святкування 300-річчя Кам'янської Січі було проведено впорядкування території пам'ятки: сплановано верхній шар ґрунту з будівельним сміттям ХХ ст., звільнені від сміття льохи будинку Агаркових, закладено каплицю, посаджені дерева, збудована символічна цегляна брама й земляні вали, земляними валами та ровом відмічені приблизні кордони Січі, встановлений білборд з її уявною графічною реконструкцією і флашток. 14 жовтня, на Покрову, ювілей було помпезно відзначено. Крім того, щорічно 3 травня на Січі поминають кошового Костя Гордієнка. Урочистості відбуваються з ініціативи козацьких формувань Херсонщини за участі представників облдержадміністрації.

Археолог М.П. Оленковський називає Кам'янську Січ «пам'яткою, яка в майбутньому просто зобов'язана стати туристичною «Меккою» Херсонщини» [14, с. 10]. Однак, дотепер її туристичний потенціал не розкритий в повній мірі – Січ сьогодні використовується майже виключно як меморіальне місце для проведення масових заходів, присвячених вшануванню пам'яті козацтва. Це пояснюється низкою об'єктивних причин.

По перше, Національний заповідник «Хортиця» не має акту на користування земельною ділянкою. Залишки маєтку Агаркових, що знаходяться у безпосередній близькості від пам'ятки, є власністю місцевих бізнесменів Ігоря Шевченка та Володимира Коновалова. Просто посеред Січі, «анклавом», розташовані городи й кілька садиб мешканців села. Частина присадибних ділянок незаконно збільшена за рахунок території пам'ятки. На 2009 р. у недоторканому вигляді (нерозораною) лишилася частина Січі шириною від 3 до 10 м уздовж берегового урвища. Конфігурація меж охоронної зони пам'ятки надзвичайно складна. Все це не може позитивно позначатися на умовах функціонування філії «Кам'янська Січ» як пам'яткоохоронного закладу. Великою проблемою є також руйнування пам'ятки внаслідок ерозії берегів Каховського водосховища. Проведення заходів з берегоукріплення, так само, як і відселення мешканців вище згаданих садиб, гальмується через брак фінансування.

Село Республіканець, як і більшість малих населених пунктів сучасної України, є депресивним.

Рівень розвитку інфраструктури в ньому надзвичайно низький: діє лише одна маленька крамниця з обмеженим асортиментом товарів, дорога до центру сільради (с. Новокаїри) знаходиться у незадовільному стані. У селі немає жодного кафе та громадського санвузла. В той же час населення, передусім, місцеві бізнесмени, поки не виявляють зацікавленості вкладати кошти в інфраструктуру. Між тим, розвиток туристичної галузі міг би значно посприяти підняттю життєвого рівня мешканців села.

Незважаючи на знищення Дніпровських плавнів Каховським водосховищем, с. Республіканець зберігає певний потенціал для розвитку зеленого туризму. Особливо сприятливим в цьому плані є район довгої, звивистої та захищеної від сильних вітрів затоки р. Кам'янки. Умови затоки сприяють організації водних екскурсій на човнах і любительської риболовлі. Стрімкі мальовничі виходи вапняків на правому березі (скеля Пугач), невеликі балки та схили, порослі лісом та чагарниками, дозволяють проведення піших та кінних прогулянок з туристичними наметовими таборами. Значна довжина берегової лінії затоки у поєднанні з невеликою складністю проходження маршруту створює оптимальні умови походів вихідного дня для початківців.

Південний клімат, відносно мала щільність населення, здорова екологічна ситуація завдяки відсутності поблизу великих промислових підприємств, значний розвиток у районі виноградарства та садівництва – всі ці умови можуть бути використані мешканцями с. Республіканець для отримання власного зиску. Однак для цього поки не вистачає активної позиції місцевого населення.

Кам'янська Січ є центральним об'єктом дводенної автобусної екскурсії «Часи козацькі – Січі Запорозькі», розробленої працівниками філії у 2011 році. Особливістю цієї пам'ятки (як і більшості археологічних пам'яток України) є майже повна відсутність будь-яких матеріальних решток давнини на поверхні землі (крім надмогильного хреста кошового Костя Гордієнка та невиразних слідів земляних укріплень). Це надзвичайно ускладнює використання Кам'янської Січі в туристичних цілях, знижуючи атрактивність екскурсійного об'єкту. Як відомо, наочність, емоційність, ефект безпосереднього контакту з першоджерелом є невід'ємною умовою ефективного сприйняття інформації молоддю – основним контингентом екскурсантів. Особливо це стосується дітей молодшого шкільного віку, яким властиве наочно-образне мислення.

У перспективі, за належного рівня фінансування, проблема візуалізації об'єктів на Кам'янській Січі може бути вирішена шляхом створення так званого «археопарку in situ». Певний досвід музеєфікації відкритих археологічних об'єктів у нашій країні вже накопичено. Як приклад, можна назвати експозицію Музею археології у складі Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Тут, зокрема, експонується у дерев'яному павільйоні господарчо-побутовий комплекс з пізньопалеолітичної стоянки Добранічівка [15, с. 107].

На жаль, як показали недавні обстеження території Кам'янської Січі, всі раніш розкопані об'єкти, законсервовані експедицією 1993 р., вже знищено абразією берегів водосховища. Однак експедицією 2009 р. виявлено нові надзвичайно гарно збережені об'єкти: залізоплавильна та дві кахляні господарчі печі – всі зі збереженим склепінням. Ці об'єкти законсервовані, й у майбутньому, після належної підготовки, можуть бути використані в екскурсійних цілях [12].

Дієвим засобом популяризації історичних знань серед широкого загалу, засобом підвищення атрактивності археологічної пам'ятки є створення археопарків, археологічних музеїв просто неба, експериментально-археологічних поселень. Методи експериментальної археології сьогодні широко застосовуються в туристичній сфері по всьому світу. Так, згідно з «Путівником по археологічних музеях просто неба у Європі», на 2009 р. у 24 країнах континенту налічувалося 212 подібних закладів (відсутні дані по Португалії, Люксембургу, Естонії, Білорусі, Україні, Молдові, балканським країнам, окрім Греції) [16, с. 48]. Хронологічно ці комплекси охоплюють всі епохи від кам'яної доби до XIX ст. Спектр їх діяльності надзвичайно широкий: від проведення наукових форумів та довготривалих експериментів з селекції примітивних порід худоби й сортів сільськогосподарських культур до занурення відвідувачів у відповідну епоху під час проживання у «давніх будинках» [17, с. 242-256].

Прикладом археологічного музею просто неба в Україні є історико-археологічний культурно-просвітницький комплекс Ржищівський археодром біля села Уляники Кагарлицького району Київської області. Цей проект розробляється членами громадського товариства «Коло-Ра» з 1998 року. На комплексі передбачається зведення чотирьох експериментально-археологічних поселень різних епох (всього кілька десятків будів-

вель) та створення розвиненої інфраструктури. На сьогодні цей безперечно цікавий і корисний проект дуже далекий від свого завершення [18, с. 63-66].

На думку автора, з огляду на сучасний стан української економіки бажано уникати подібних масштабних і вартісних програм. Доцільніше зосередитися на поступовій реалізації скромного проекту, залучаючи для цього позабюджетні кошти. Можливе створення на Кам'янській Січі невеликого археологічного музею просто неба у складі однієї будівлі – куреня, з доповненням комплексу в перспективі іншими об'єктами: шинком, кузнею тощо. Курінь, як найбільш типова та найкраще археологічно вивчена споруда на Січі, найліпше характеризує повсякденне життя козаків. Думка про необхідність консервації та музеєфікації розкопаних на Кам'янській Січі об'єктів з можливим відтворенням частини з них висловлювалася й раніше [19, с. 82].

Автор переконаний, що натурне відтворення куреня має відбуватися по можливості виключно автентичними прийомами, без застосування будь-яких сучасних будівельних матеріалів. Дотримання цього правила не тільки відповідатиме принципам наукової реконструкції, але й підвищить пізнавальну цінність об'єкта та його видовищність. Однак, при цьому, на жаль, виникають надзвичайно проблемні питання щодо невідповідності технологій давнини сучасним нормам техніки безпеки та будівництва. Вони потребують окремого розв'язання.

Будь-який археологічний об'єкт збережений лише частково і не може дати вичерпної інформації про свій первісний вигляд. Тому для реконструкції куреня Кам'янської Січі можливе залучення даних, отриманих під час розкопок інших культурно та хронологічно близьких пам'яток. Доцільне також використання наративних джерел та етнографічних паралелей XIX-I пол. XX ст.

За основу для детальної реконструкції можна взяти курінь з так званого другого ряду куренів (згідно з планом Кам'янської Січі Д.І. Яворницького), досліджений А.О. Козловським та В.Є. Іллінським у 1989 році. У загальних рисах ця споруда була реконструйована М.А. Остапенком та В.Є. Іллінським. Зазначений курінь був знищений пожежею. Він являв собою велику прямокутну в плані турлучну напівземлянку (або так звану «мазанку») з сіньми. Житлова частина мала розміри приблизно 9 x 7 м, сіни – 4x2 м. [1, с. 95, 104; 20; 9, с. 54-55].

При спорудженні куреня використовувалися прості й дешеві місцеві матеріали. Основою стін

слугували дерев'яні стовпи, на плетений каркас стін та обрешітку даху йшли жердини й хмиз, на стріху – очерет, для обмазки стін використовувалася глина, пісок, полова, кизяк та вапно, для порогу – вапняковий плитняк. Обсяг будматеріалів, які потребують спеціальної підготовки, невеликий. Це бруси на сволок, поріг, дверний косяк та віконні рами, дошки для дверей, круглі скляні шибки, ковані залізні скоби та цвяхи (можливо), неполив'яні керамічні кахлі та саманна цегла для печі. Отже, натурне відтворення куреня не потребуватиме надто значних коштів.

Бібліографія з традиційної української архітектури величезна. Однак, як правило, у відповідних публікаціях конструкція і технологія зве-

дення «народного» житла описується доволі поверхнево. Відчувається також брак спеціалістів-практиків автентичного будівництва. Тому може викликати певні труднощі відтворення таких давніх прийомів, як вкладання стріхи або з'єднання дерев'яних деталей без цвяхів і скоб. Зазначимо, що на відміну від країн Центральної та Західної Європи, в Україні відсутні приклади натурального відтворення «археологічних» житлових споруд на високому науковому рівні. Втім, наш науковий колектив впевнено почав роботу в цьому напрямку. Маємо надію, що використовуючи досвід відчизняних та зарубіжних колег, вдасться перетворити Кам'янську Січ на визначний центр туризму й популяризації української історії.

Джерела та література

1. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Том перший. – Львів, «Світ», 1990. – 320 с.
2. Генеральная карта отъ Кіева по рѣкѣ Днѣпру до Очакова и по степи до Азова съ показаніемъ Новой Сербиі со Слобоцкимъ козачьимъ поселеніемъ и съ Украинскою линією, такожъ Турецкой области и Польскаго владѣнія съ Россійскою Имперією границъ // Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. – Одесса, 1836, приложение к 1-му тому. – (Електронний ресурс): http://paracoma.narod.ru/maps/maps-images/de_bosket.
3. Karta granic Polski, zacząwszy od Bałty, aż do rzeki Sina-Woda, zawierająca słobody Kozaków, Humańskich : у Zaporohowskich; stępy Tatarow Oczakowskich, Bessarabskich, у Nogayskich, z ich ordami, tak ie w roku M.DCC.LXVII. Han-Krymski poosadzał : znajduie się tu ieszcze, dalsze wyciągniение Bógu, у Dniestru; Dnieper także od porohow, aż do wpadnienia w Morze Czarne. – (Електронний ресурс): <http://www.zb.unibe.ch/maps/ryhiner/sammlung/index.php>.
4. Дяченко С.А. З історії землеволодіння кінця XVIII – початку XIX ст. на території колишньої Кам'янської Січі. – Наукові записки. Херсонський обласний краєзнавчий музей. – Херсон, 2010. – С. 113-121.
5. Вертильяк Н.И. Надгробия кошевых Гордеенки и Ерофеева // Записки Одесского Общества Истории и Древностей, Том Первый – Одесса, в городской типографии, 1844. – С. 607.
6. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Часть I. Очерки Днепра. – Спб., 1863. – 468 с.
7. Гошкевич В.И. Летопись музея Херсона за 1909, 1910 гг. Вып. 1. – Херсон, типолитография наследников О.Д. Ходушиной, 1910, – 126 с.
8. Гошкевич В.И. Летопись музея Херсона за 1913 год. Вып. 5. – Херсон, издание Херсонской городской управы, 1915. – 44 с.
9. Козловський А.О., Іль'їнський В.Є. Козацькі старожитності Пониззя Дніпра // Археологія. – Київ, «Наукова думка», 1991. – № 4. – С. 42-58.
10. Козловський А.О. Особливості будівництва житлових споруд на Кам'янській Січі // Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. Вип. 1. – Київ, Бібліотека «Часи Козацькі», 1992. – С. 15-25.
11. Ільїнський В.Є. Повідомлення про результати археологічних робіт на Кам'янській Січі у 2009 р. // Заповідна Хортиця. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Історія Запорозького козацтва: в пам'ятках і музейній практиці». Спеціальний випуск. – Запоріжжя, ПП В.І. Антіпов, 2010. – С. 307.
12. Ильинский В.Е. Топографический план района археологических раскопок Каменской Сечи // Отчет о работе археологической экспедиции Национального заповедника «Хортица» на Каменской Сечи и о. Тягинь (Бериславского района Херсонской области) в 2009 году. – Запорожье, 2010. // НА НЗХ, № 679. – Страницы не пронумерованы.
13. Сурченко С.В. Кам'янська Січ – історія створення філії Національного заповідника «Хортиця» // Заповідна Хортиця. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Історія Запорозького козацтва: в пам'ятках і музейній практиці». Спеціальний випуск. – Запоріжжя, ПП В.І. Антіпов, 2010. – С. 170-173.
14. Оленковський М. Археологічні пам'ятки Херсонської області. Каталог-довідник. – Херсон, 2004. – 128 с.

15. Титова О.М. Збереження нерухомих пам'яток археології в заповідниках і музеях // Праці центру пам'ятокознавства. Вип. 6. – Київ, «Шлях», 2004. – С. 106-110.

16. Guide to the archaeological open air museums in Europe. – Карпі (МО), Nuovagrafica, 2009. – 186 р.

17. Малинова Рената, Малина Ярослав. Прыжок в прошлое. - Москва, «Мысль», 1988. – 272 с.

18. Трачук О. Моделювання прадавньої

історії рідного краю // Товариство Коло-Ра. Експериментальні студії. – Київ, 2001. – С. 61-67.

19. Титова О. Відтворення нерухомих пам'яток українського козацтва. До постановки питання // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. Випуск 11. – Київ, «Шлях», 2002. – С. 81-84.

20. Козловський А.О., Іль'їнський В.Є. Звіт про дослідження на Кам'янській Січі у 1989 р. // НА ДІКЗ, № 39. – Сторінки не пронумеровані.

Олег Власов

Каменская запорожская Сечь как туристский объект: проблемы и перспективы

В статье дается общая характеристика памятника истории национального значения Каменской запорожской Сечи, как историко-археологического объекта, освещается современное состояние памятника. Изложены предложения по использованию Каменской Сечи в сфере туризма.

Ключевые слова: Каменская Сечь, туризм, археологический музей под открытым небом.

Oleg Vlasov

The Kamyanska Zaporozhyan Sich as a tourist object: problems and perspectives

The article characterizes the historical monument of national significance «The Kamyanska Zaporozhyan Sich» as the historical and archaeological object and considers the present-day monument's state. The propositions of the Kamyanska Sich usage in the tourism industry are set forth in the article.

Key words: Kamianska Sich, tourism, archaeological open air museum.

УДК 930.253(477) «18/19»

Світлана Грибанова (м. Київ)

МАТЕРІАЛИ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ЕКСКУРСІЙНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена джерелознавчому огляду спеціалізованої, педагогічної та громадської періодики в питаннях організації екскурсійної справи в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: періодичні видання, екскурсія, екскурсійна справа, учнівські екскурсії, екскурсійний метод.

Друга половина ХІХ – початок ХХ ст. в Російській імперії і в тій частині України, що входила до її складу, ознаменувався певними зрушеннями в соціально-економічній та культурній сферах. Новий поштовх для свого розвитку отримала й екскурсійна справа в Україні. Тому не випадково, що саме в той період питання організації та проведення екскурсій почали висвітлюватися в періодичних виданнях туристичного, педагогічного та суспільно-політичного напрямів. Вміщені в них публікації, що торкалися різних аспектів екскурсійної діяльності, є важли-

вим джерелом для вивчення туризму та екскурсійної справи сучасними істориками.

Слід зазначити, що за радянських часів у працях дослідників, зокрема, Р. О. Дьякової "История экскурсионного дела в СССР"; Л. М. Логвинова, Ю. В. Рухлова "История развития туристско-экскурсионного дела"; В. А. Сичинави "Из истории издания отечественной туристско-экскурсионной литературы" частково розглядалася і використовувалася періодична література з цієї проблеми. Але їхні праці мали здебільшого загальносоюзний характер.